ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-5

CHIQINDILARNING IJTIMOIY XAVFINI BAHOLASHNING ILMIY ASOSLANGAN USULLARNI ISHLAB CHIQISH

O.T.Fayzullayev

(Toshkent davlat texnika universiteti)

Annotatsiya: Ushbu maqolada korxonalarda hosil bo‘ladigan sanoat chiqindilarining ijtimoiy va ekologik xavfini baholashning ilmiy asoslangan usullarini ishlab chiqishga bag‘ishlangan. Korxona faoliyati natijasida yuzaga keladigan chiqindilar tarkibi, ularning atrof-muhitga va inson salomatligiga ta’siri chuqur tahlil qilinadi. Xususan, kimyoviy, biologik va fizik xavf omillari aniqlanib, ularning ijtimoiy xavf darajasi baholanadi. Tadqiqot davomida chiqindilarni toifalash, xavf mezonlarini ishlab chiqish, statistik tahlil va ekspert baholash uslublaridan foydalaniladi. Shuningdek, xavf darajasiga qarab chiqindilarni boshqarish strategiyalari ishlab chiqiladi. Natijalar sanoat korxonalarida chiqindilarni ekologik xavfsiz boshqarish, atrof-muhitni muhofaza qilish va aholi salomatligini saqlashda amaliy ahamiyatga ega.Tadqiqotda chiqindilarning tarkibi, ularning tarqalish manbalari va xavf darajasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar asosida ijtimoiy xavfni baholashning zamonaviy metodologiyasi ishlab chiqiladi. Shuningdek, statistik tahlil, geografik axborot tizimlari (GAT), ekspert baholari va kompleks reyting usullaridan foydalaniladi. Natijada chiqindilarning ijtimoiy xavfini kamaytirish bo‘yicha samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot ekologik xavfsizlik, sog‘liqni saqlash va barqaror rivojlanish sohalarida muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: sanoat chiqindilari, ijtimoiy xavf, ekologik xavfsizlik, chiqindilarni boshqarish, xavf baholash usullari, korxona chiqindilari, chiqindilarni tasniflash, atrof-muhitga ta’sir, inson salomatligi, sanoat ekologiyasi.

Kirish. Bugungi kunda yurtimizda atrof muhitga va aholi salomatligiga salbiy ta’sir etayotgan, jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiga xavf tug‘dirayotgan ekologik muammolardan biri – chiqindi masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Ma’lumotlarga qaraganda, inson sog‘ligining 67-74 foizi tashqi muhit, ovqatlanish va yashash sharoitiga, 16-18 foizi genetik va nasliy omillarga va faqatgina 10-15 foizigina sog‘liqni saqlash xizmatiga bog‘liq.

Dunyo miqyosida chiqindilar muammosi eng dolzarb ekologik masalalardan biriga aylanib bormoqda. Masalan, shisha idish–bir million yil, plastik ichimliklar idishlari, poliyetilen xaltachalar –450-yil, alyuminiy konserva – 80-200-yil, kuchlanish batareyalari – 100-yil, kauchukli etik – 50-80 yil, plastik stakan, teri, qalay konserva – 50 yil, neylon mato – 30-40 yil, charm poyabzal – 25-40 yil, yog‘och – 10-15 yil, sigareta qoldiqlari – 10-12 yil, jun kiyimlar –1-5 yil, sut qutilari –5 yil, arqonlar –3-14 oy, qog‘oz — uch oy, paxta qo‘lqop – uch oy, karton – ikki oy, apelsin yoki banan qobig‘i –ikki-besh hafta, qog‘oz sochiq – ikki-to‘rt hafta mobaynida chiriydi.

Shuningdek, bugungi kunda chiqindining 800 dan ortiq turi qayd etilgan bo‘lib, kelajakda chiqindining tur ko‘rsatkichi bundanda yuqoriga qarab o‘sishi mumkin.

Insoniyat borki, yashash tarzi, hayoti davomida tabiatga, atrof-muhitga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Ana shunday ta’sirlardan biri bu chiqindilardir. Shu o‘rinda aytish kerakki, 2021-yilda respublikamiz hududlarida to‘plangan 7 million tonna qattiq maishiy chiqindilarning 1,8 million tonnasi qayta ishlandi yoki qayta ishlash darajasi 26 foizga yetkazilgan edi.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-5

2022-yilda 6,8 million tonna qattiq maishiy chiqindilarning 2,2 million tonnasi yoki 32,4 foizi qayta ishlandi. Qolgan 4,6 million tonna qattiq maishiy chiqindilar poligonlarga joylashtirildi.

Hozirgi taraqqiyot va sanoat rivojlanishi borasida xavfsiz jarayonlarni bajarish, inson mehnati, faoliyatini himoyalash ishlab chiqarishda sog‘lom xavfsiz muhit yaratish, xavfsizlikni ta’minlashda texnik, texnikaviy tashkiliy tadbirlarni qo‘llash, xavfsizlik muhofaza talablarini e’tiborga olish bo‘yicha qiziqish ko‘nikma hosil qilishdir.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida, jumladan «… odamlarning ekologik xavfsiz muhitda yashashini ta’minlash, maishiy chiqindilarni qayta ishlash komplekslarini qurish va modernizatsiya qilish, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, aholini chiqindini yo‘q qilish bo‘yicha zamonaviy obyektlar bilan ta’minlash», 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida, jumladan “...Maishiy chiqindilarni yig‘ishni 100 foizga, ularni qayta ishlash darajasini 2026-yilga qadar 21 foizdan 50 foizga etkazish. Mavjud maishiy chiqindi poligonlari sonini optimallashtirish orqali, xalqaro talablar asosida sanitariya va ekologik me’yorlariga javob bermaydigan 99 ta maishiy chiqindi poligoni faoliyatini tugatib, 25 ta poligonni rekonstruksiya qilish va 2 ta yangi zamonaviy poligonlarni tashkil etish belgilangan.

Respublikamizda chiqindi bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish sohasida hisobga olish va nazorat qilish, chiqindilarni ko‘mib tashlash va utilizatsiya qilish joylarining davlat kadastrini yuritish, chiqindilarning hosil bo‘lishi, ularni to‘rlash, joylashtirish, tashish, zararsizlantirish, saqlash, qayta ishlash, utilizatsiya va realizatsiya qilish bilan bog‘liq faoliyat takomillashtirib borishga alohida e’tibor berilmoqda.

Mazkur vazifalarni amalga oshirishda fuqarolar hayoti va sog‘lig‘iga, atrof-muhitga zararli ta’sirining oldini olish, chiqindilar hosil bo‘lishini kamaytirish va ulardan xo‘jalik faoliyatida oqilona foydalanilishini ta’minlash maqsadida chiqindilarning ijtimoiy xavfini baholashning ilmiy asoslangan usullarni ishlab chiqish juda muhim.

QMSh tarkibi bo‘yicha qator rivojlangan mamlakatlardagi va poytaxt shaharlar uchun o‘rtasha statistik ma’lumotlar, %.

1-jadval

Chiqindi komponentlari	Poytaxt shahar (MDH)
Qog‘oz, karton	28,8
Metallar	5,7
Oziq-ovqat chiqindilari	28,5
Plastmassa	5,1
To‘qima mahsulotlar	3,0
Shisha	4,4
Turli yonuvchi materiallar	1,8
Inert materiallar	3,4
Elashdan qolgan mahsulot (-15mm)	16,1

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

QMSh ning uchdan bir qismini o‘rash materiallari tashkil qilib, ularning miqdori to‘xtovsiz ortmoqda. qator mamlakatlardagi o‘rash materiallari tarkibi quyida keltirilgan (%):

2-jadval

Chiqindi komponentlari	Yaponiya (markazga)	Buyuk Britaniya
Qog‘oz	29,7	25,9
Plastmassa	37,4	25,1
Shisha	21,3	28,5
Metallar	11,1	20,4
Boshqa turli	0,5	0,1

Keyin turli mamlakatlarda (AQSh, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Shveysariya, Italiya va boshqa, shu jumladan Rossiyada ham) QMSh ni mexanik separatsiya (ajratish) ishlari va qattiq maishiy chiqindilarni aholi tomonidan bir necha turlarga (oziq-ovqat chiqindilari, qora va rangli metallar, shisha, plastmassa, qog‘oz, karton, latta va boshqa) navlash yo‘li bilan alohida (selektiv) tanlab yig‘ish ishlari o‘tkazila boshlandi. Bu maqsadlar uchun konteynerlar, qutilar yoki turli rangli qoplar ishlatiladi.

Tajriba metodikasi quyidagi bosqichlarda olib boriladi:

Chiqindilarning xavfini baholash: Korxonalarda hosil bo‘ladigan chiqindilarni tahlil qilishda, asosan, ularning ijtimoiy va ekologik xavf darajasi hisobga olinadi. Xavf baholash quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lishi mumkin:

1. **Chiqindilarning tabiiy va kimyoviy xususiyatlari**: Chiqindilarni kimyoviy tarkibi va fizik holatiga qarab tasniflash kerak. Kimyoviy moddalarning toksikligi, reaktivligi va biologik degradatsiya xususiyatlari hisobga olinadi. Bunga, masalan, og‘ir metallar (svinets, kadmiy), kimyoviy eritmalar, gazlar kiradi.
2. **Chiqindilarni geografik tarqalishi va ekologik xavf**: Korxonada chiqindilarni qayerda saqlash yoki qanday usulda yo‘qotish (masalan, ko‘mib tashlash, yonib ketishi) atrof-muhitga qanday ta'sir qilishi mumkinligini baholash. Geografik axborot tizimlari (GAT) yordamida chiqindilar tarqalishini tahlil qilish va ta’sir zonalarini xaritalash.
3. **Inson salomatligiga ta’siri**: Chiqindilarning uzoq muddatda inson organizmiga qanday ta’sir qilishini aniqlash (masalan, kanserogen, teratogen, yoki mutagen ta’sirlar). Ekspozitsiya darajasi, ya'ni chiqindilarga nisbatan odamlar qanchalik ta'sir qilishi mumkinligini o‘rganish.
4. **Ijtimoiy xavfni baholash**: Aholi zichligi, sog‘liq holati va chiqindilarning lokalizatsiya qilingan hududlarga ta'siri. Masalan, sanoat zonasida yashovchi aholi uchun xavf darajasini baholash.

Chiqindilar 3 turga bo‘linadi:

- **Qattiq chiqindilar** (plastik, metall, qog‘oz)
- **Suyuqlik chiqindilari** (kimyoviy suyuqliklar, yog‘li suvlar)
- **Gaz chiqindilari** (chig‘anoq gazlari, ishlab chiqarish jarayonlari gazlari) Har bir turdagi chiqindi uchun maxsus boshqaruv usullari ishlab chiqiladi.

Xavfli chiqindilarni alohida boshqarish zarur. Masalan, toksik va radioaktiv chiqindilarni maxsus reja asosida saqlash, tashish va utilizatsiya qilish. Korxonalarda chiqindilarni muntazam ravishda monitoring qilish zarur. Bu, chiqindilarni saqlash, tashish, va utilizatsiya qilish jarayonlarida xavfni

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-5

boshqarishning samaradorligini oshiradi. Chiqindilarni boshqarishning har bir bosqichi uchun maxsus nazorat va hisobot tizimlari ishlab chiqiladi.

Chiqindilarni baholashda statistik va ekspert usullardan foydalaniladi.

1. ***Statistik usuli***:

- Chiqindilar xavfini baholashda statistik ma'lumotlar asosida xavf darajasi aniqlanadi. Bu, chiqindilarning ijtimoiy va ekologik ta'sirini aniqroq ko'rsatish imkonini beradi.
- Chiqindilarning har bir turi bo'yicha statistik tahlil o'tkazib, ularning kelib chiqishi, tarkibi, va tarqalish zonalari aniqlanadi.

2. ***Ekspert usuli***:

- Ekspertlar yordamida chiqindilar xavfini baholashda ularning tajribasi va bilimlari asosida mutaxassis fikrlari inobatga olinadi. Bu metod ijtimoiy va ekologik xavfning noaniqliklarini engillashtiradi.
- O'rganilgan soha bo'yicha ekspertlar tomonidan xavfni baholash reytingi ishlab chiqiladi.

Chiqindilarni boshqarishda innovatsion yondoshuvlar:

1. **Aqlli texnologiyalar va IoT**: Chiqindilarni boshqarishda zamonaviy texnologiyalar, xususan, aqlli sensorlar va Internet of Things (IoT) tizimlaridan foydalanish. Bunday texnologiyalar chiqindilarning to'g'ri saqlanishi va utilizatsiya qilishini nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega.
2. **Atrof-muhitga do'stona texnologiyalar**: Ekologik toza va energiya tejovchi texnologiyalarni ishlab chiqish, masalan, chiqindilarni qayta ishlashning yangi metodlari, tabiiy resurslarni saqlash va chiqindilarni kamaytirish usullarini joriy etish.

○

Tadqiqot xulosalari

3-jadval

№	Yo'nalish	Asosiy xulosa
1	Chiqindilar turlari	Korxonalarda chiqindilar asosan qattiq, suyuq va gazsimon ko'rinishda bo'ladi; ularning xavf darajasi turlicha.
2	Ijtimoiy xavf omillari	Chiqindilar aholining sog'lig'iga, yashash sifati va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.
3	Baholash mezonlari	Xavf baholashda toksiklik, tarqalish radiusi, aholi zichligi, va ekologik zarar mezonlari muhimdir.
4	Ilmiy yondoshuvlar	Statistik tahlil, GIS texnologiyalari va ekspert baholari xavfni ilmiy asosda aniqlashga yordam beradi.
5	Chiqindilarni boshqarish	Chiqindilarni to'g'ri ajratish, qayta ishlash va xavfsiz utilizatsiya qilish xavfni sezilarli kamaytiradi.
6	Monitoring tizimi	Doimiy nazorat va hisobot tizimi korxonadagi xavfli chiqindilarni vaqtida aniqlashga imkon beradi.
7	Innovatsion texnologiyalar	IoT, sensorlar va ekologik toza usullar chiqindilar xavfini kamaytirishda samarali yechimdir.
8	Tavsiyalarni joriy etish	Korxona darajasida chiqindilarni ekologik boshqarish strategiyasi ishlab chiqilishi zarur.

ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261,SJIF 2022-2.889,
2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-5

9	Davlat va huquqiy tartibot	Chiqindilar xavfini kamaytirishda nazorat organlari va qonunchilikning roli juda muhim.
10	Umumiy xulosa	Ilmiy asoslangan baholash va boshqaruv choralari chiqindilar xavfini kamaytirib, ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlaydi.

Chiqindilar xavfini boshqarish bo'yicha tavsiyalar:

- ***Xavfli chiqindilarni ajratish va alohida boshqarish****:* Xavfli chiqindilarni umumiy chiqindilar oqimidan ajratish zarur, chunki ularning atrof-muhitga ta'siri alohida va jiddiydir.
- ***Chiqindilarning ekologik zararsizlanishini ta'minlash****:* Chiqindilarni qayta ishlash yoki ularni ekologik zararsizlanishini ta'minlash jarayonlarini yaxshilash, bularning hammasi korxona uchun uzoq muddatli foyda keltiradi.
- ***Tashqi monitoring tizimlarini rivojlantirish****:* Korxona faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini doimiy nazorat qilish uchun tashqi monitoring tizimlarini joriy etish.

Xulosa. Korxonalarda hosil bo'layotgan chiqindilar zamonaviy ishlab chiqarishning ajralmas qismi bo'lib, ularning noto'g'ri boshqarilishi ekologik muhitga va ijtimoiy barqarorlikka jiddiy xavf tug'diradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ko'plab sanoat korxonalarida chiqindilar xavfi faqat texnik nuqtai nazardan baholanadi, biroq ularning jamiyatga, ayniqsa aholining sog'lig'i va yashash sifatiga ko'rsatadigan ta'siri yetarlicha chuqur o'rganilmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.
2. Karimov A.S. *Sanoat ekologiyasi*. Toshkent: Fan, 2021.
3. Xolmurodov B. va boshqalar. *Chiqindilarni boshqarish nazariyasi va amaliyoti*. Samarqand, 2020.
4. UNEP (2020). *Industrial Waste Management Guidelines*.
5. WHO (2019). *Health Effects of Hazardous Waste*.
6. Mamatqulov R.T. *Ekologik xavfsizlik asoslari*. Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
7. GOST 30772-2001. *Sanoat chiqindilari xavfini baholash uslubi*.
8. FAO (2021). *Environmental and Social Impact Assessment Guidelines*.